

TURLI TILLARDAGI ROD KATEGORIYASI

Isaeva Nilufar

Samarqand davlat chet tillar instituti talabasi

Abdurazakov Bobur

Samarqand davlat chet tillar insitutining akademik litseyi

katta o'qituvchisi

S. A. Bozorov,

Samarqand chet tillar insituti Payariq xorijiy tillar fakulteti

katta o'qituvchisi

Annotasiya: Ushbu ilmiy maqolada turli tillardagi rod kategoriyasi bo'yicha xorijiy tillarda: jumladan, o'zbek, rus, ingliz, nemis, fransuz va rus tillaridagi rod kategoriyasi mavzusida tillar o'rtasidagi o'xshash va farqli tomonlar ochib berildi.

Kalit so'zlari: Kategoriya, rod kategoriyasi, xorijiy tillar, o'zbek tili, nemis tili, fransuz tili, rus tili, ingliz tili.

Grammatik ma'no va grammatik shaklning birikuvidan vujudga kelgan umumiy tushunchalarni ifodalovchi tildagi xususiyatlar grammatik kategoriya deb yuritiladi.

Kategoriya tushunchasi (grekcha kategoria) narsalarga tegishli xususiyatlar ma'nosini ifodalaydi. Grammatik kategoriya bir yo'la grammatik ma'no va grammatik shaklni qamrab oluvchi tushuncha bo'lib, turli tillarda soni va xususiyatlari bilan farq qiladi. Tadqiqotlarda o'zbek tilida grammatik jinsning yo'qligi va turkiy tillarda faqat biologik jinsning lisoniy ifodasi mavjudligi haqida mulohazalar bildirilgan. Ammo jins tushunchasi ifodasi o'zbek tilida qay tariqa amalga oshishi, jinsni ifodalashda qanday lisoniy vositalar faol ishtirok etishi, bundan oraliq hodisalar mavjudligi haqidagi savollar shu paytgacha yirik tadqiqot doirasida o'rganilgan emas va bu boradagi ayrim fikrlarni grammatika darsliklarida, ayrim maqolalarda ko'rishimiz mumkin. Masalan, XX asrning 70- yillarigacha rus tili ta'sirida yaratilgan o'zbek tili grammatikalarida otlarda grammatik jins kategoriyasiga alohida o'rin berilgan va o'zbek tilida tirik mavjudotlar jinsini ifodalashda 3 ta: leksik, morfologik va sintatik usullar mavjudligi ta'kidlangan. A.M.Kononov ham o'zining "O'zbek tili grammatikasi" da shunga yaqin fikrni bildirgan. Ammo keying davrlarda yaratilgan darsliklarda, grammatikalarda jins masalasiga umuman e'tibor qilinmagan [Musayeva F.T., 2019:12].

Otlarda jinsning ifodalanishi masalasi o'zbek tili darsliklaridan mutlaqo chiqarib tashlangan bo'lsa-da, o'zbek tilida jins tushunchasining ifodalanishi masalasi ayrim tadqiqotchilar ishlarida onda-sonda yoritib kelingan. Masalan, 1975 yilda L. Reshetova va Q. Umurovlarning "Rod va jins kategoriyasining leksik-grammatik xususiyatlari" nomli maqolasida chop etiladi. Mazkur maqolada mualliflar grammatik rod qanday

kelib chiqqan, nega ba'zi tillarda u barqaror emas, turkiy tillarda grammatik jins mavjudmi degan savollarga javob berishga urinib ko'rishadi. M.Rasulova o'zbek va ingliz tillari materiallari asosida tabiiy jinsning lisoniy ifodasi borasida izlanish olib borgan va jins tushunchasining ifodalanishini qiyosiy aspektida o'rgangan. [Rasulova M.,1997:66].

Yuqorida keltirilgan fikrlarni hisobga olgan holda "pol" ma'nosida "biologik jins", "rod" ma'nosida "grammatik jins" atamalarini qo'llash maqsadga muvofiq bo'ladi. XIX asr o'zbek tilida qisman bo'lsa-da grammatik jins kategoriyasi mavjud bo'lgan: 1. Muzakkar jins: mazkur elchi; 2. Muannas jins: mazkura qizlar. Hozirgi zamon o'zbek tilida *shoir-shoira, muallim-muallima* kabi ayrim jinsni ifadolovchi holatlar uchrab, ular faqat shaxs otlarigagina qo'shilb, kishilarning biologik jinsi farqlanadi.

Fransuz tilida otlaming 2 grammatik kategoriyasi mavjud bo'lib, ular rod (*genre*) va son (*nombre*), ya'ni mujskoy (*masculin*) va jenskiy (*feminine*). Otlaming qaysi rodga mansubligi, ular oldida qo'llangan artikl va ko'rsatish yoki egalik sifatlari orqali aniqlanadi. Fransuz tilida jonli va jonsiz otlarda rod kategoriyasi alohida ko'rib chiqilishi kerak. Chunki jonli otlar tilda juft holatda uchraydi. Jonli otlaming mujskoy roddan jenskiy rod otini yasash uchun, quyidagi qoidalarga rioya qilish zarur: jenskiy rod formasi mujskoy roddagi otga o'qilmaydigan *-e* qo'shimchasini qo'shish bilan yasaladi.

Bunda:

a).-*e* qo'shimchasi faqat grafik belgi bo'lib, otning talaffuziga ta'sir etmaydi: *Un ami-une amie, do'st-dugona*.

b) *-e* qo'shimchasi otini faqat grafik jihatidan emas, balki fonetik jihatidan ham o'zgartiradi; *un laure'at-une laure'te, nomzod-nomzod ayol*. Odam va hayvon nomlarini bildiradigan ko'pgina otlarning mujskoy va jenskiy rod formalari, mazkur shaxs va hayvon jinsiga bog'liq ravishda o'zgaradi.

L'oncle – **amaki ,tog'a** la tante – **amma xola**

Le pere – **ota** la mere – **ona**

Le coq –**xo'roz** la poule – **tovuq**

Mujskoy roddagi otning *-er, -ier* qo'shimchalari jenskiy rodda *-ere, -iere* tarzida bo'ladi:

Un e'tranger – une etrangere (chet ellik).

Mujskoy rodda *-n* yoki *-t* undoshi bilan tugallangan ko'pgina otlaming jenskiy rodi bu undoshlarning ikkilanishi orqali yasaladi:

Un chat – une chatte (mushuk)

in,-ain, -un va -an harf birikmalari bilan tugallangan ko'pgina otlarda *-it* ikkilantirilmaydi: *un voisin—une voisine (qo'shni), un copain — une copine (do'st)*

Mujskoy rodda *-eur* qo'shimchasi bilan tugallangan otlaming jenskiy rodi *-euse* qo'shimchasini qo'shish bilan yasaladi;

un vendeur – une vendeuse (sotuvchi)

un acheteur – une acheteuse (sotib oluvchi)

Mujskoy roddagi *-teur* qo`shimchasi jenskiy rodda *–trice* qo`shimchasiga o`zgaradi: *un acteur—une actrice (aktrisa,)* *un traducteur — une traductrice (tarjimon)*

Mujskoy rodda *-e* qo`shimchasi bilan tugallangan ba`zi otlar jenskiy rodda *-esse* qo`shimchasini qabul qiladi: *un tigre-une tigresse (yo`lbars)* *un poete-une poetesse (shoir).*

Mashg`ulot turi va kasb bildiradigan ba`zi otlarning yagona mujskoy rod formasi mavjud: *un medecin, m , une femme medecin vrach, vrach ayol.*

Faqat bir roddga ega otlar *-Un animal, un perroquet, un ecureuil, un bourreau, etc. Une victime, une souris, une grenouille, une panthere,*

Jenskiy va mujskoy formalari bo`lmagan hayvonlar nomlari *male* (erkak) yoki *femelle* (urg`ochi) so`zlari bilan ifodalanadi:

une souris male - erkak sichqon

une souris femelle - urg`ochi sichqon.

Jonsiz otlarning rodini talaffuz qilinishi yoki imlosiga ko`ra aniqlash qiyin. Bu otlarning rod kategoriyasi ba`zan artikl yoki uning o`mida ishlatiladigan determinativlar va maxsus suffikslar bilan ifodalanadi. Jenskiy va mujskoy rodga xos bo`lgan suffikslar quyidagilardan iborat;

MASCULIN

ment

un government, un medicament

-phone

Un telephone , un interphone

Ba`zi otlar har ikkala rodga ham mansub bo`lib, ular faqat ma`no jihatidagina farq qiladi. Bunda otning ma`nosi artikl orqali aniqlanadi;

MUJSKOY ROD

un tour – gal, navbat

le vapeur – paroxod

le vase – vaza

le memoire – ilmiy asar

FEMININ

-tion

une solution une information

- sion

-une decision , une television

JENSKIY ROD

une tour – minora

la vapeur – bug`

la vase – loyqa

la memoire – xotira

Jonsiz otlarning rodini aniqlash uchun lug`atdan foydalanish zarur. Lug`atlarda otlarning rodi *m* (maseulin), (*feminin*) harflari orqali ifodalanadi: *veston (m)-nimcha; e chole (f) maktab.* Shuni yodda tutish lozimki, rus tilidagi otning rodi har doim ham fransuz tilidagi otning rodi bilan mos kelavermaydi.

Tillarda grammatik kategoriyalarning nisbati bir xil emas, chunonchi ingliz va nemis tillaridagi otlarning farqlovchi xususiyati shundaki, nemis tilida (xuddi rus tilidagidek) rod kategoriyasi mavjud; tad (kun)- mujskoy rod; *wasser-(suv)-sredniy*

rod; *tongue (til)* jenskiy rod. Biroq, zamonaviy ingliz tilida bu grammatik kategoriya “bosib o’tilgan“, “unutilgan” ko’rinish hisoblanadi. Otlarga tegishli bo’lgan kelishik, son, rod, rus tilida, aniqlik-noaniqlik yordamchi so’z turkumi hisoblanuvchi artikli bo’lgan tillarda grammatik kategoriyalari turli tillarda mavjud. Jumladan, turkiy tillarda, xususan, o’zbek tilida otlarga tegishli son, kelishik, egalik kategoriyalari bor, biroq rod va aniqlik-noaniqlik kategoriyalari yo’q. Ingliz tilida son, kelishik va aniqlik-noaniqlik kategoriyalari mavjud, lekin rod va egalik kategoriyalari yo’q. Rus tilida esa, son rod, kelishik kategoriyalari bor, egalik va aniqlik-noaniqlik kategoriyalari yo’q. Bularning barchasi otlarga tegishli grammatik kategoriyalardir. Rod kategoriyasi hind-ovropa tillari oilasi german va roman guruhlaridagi tillarning ko’pchiligida yo’qolgan, lekin ba’zilarida, xususan, nemis tilida 3 ta rod, fransuz tilida 2 ta rod saqlanib qolgan. Ingliz tilida esa yo’q. Bu kategoriya tillarda uchraydigan boshqa grammatik kategoriyalardan farq qiladi. Rod (jins) kategoriyasi tildagi so’zlarni 3ta, ya’ni jenskiy, mujskoy, neytral yoki sredniy rodga ajratadi. Mazkur grammatik kategoriyaning boshqa grammatik kategoriyadan farqi shuki, u hozirgi zamon inson tafakkuri mantiqiga hech to’g’ri kelmaydi, chunki grammatik rod kopchilik tillarda 3ta; Grammatikadagi (betaraf) sredniy rodga tabiatda mos keladigan jins yo’q. Undan tashqari, tabiatda jins tirik organizmlarga xos narsa, ammo rod kategoriyasi o’z ichiga jonsiz predmet va xodisalarni ham oladi. Grammatik rod kategoriyasi ko’pchilik xorijiy tillarga xosdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1 [https:// muhar.org](https://muhar.org).
- 2 Musayeva F.T.O’zbek tilida jins tushunchasining ifodalanishi: filol. fanlari falsafa dok PhD diss.- Toshkent, 2019.
- 3 Rasulova M. Jins tushunchasining turli tillarda ifodalanishiga doir o’zbek tili va adabiyoti, 1997
- 4 Muhamedaminova.F.M. ”Fransuz tili darsligi” Toshkent 2016, 53-bet.
- 5 Mamatov.A.E, MirxoliqovM.M, Asqarov.A.S. ”Fransuz tilining amaliy grammatikasi” Toshkent.
- 6 [https:// muhar.org](https://muhar.org) [https:// fayllar.org](https://fayllar.org).....,